

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

СЕНЧИНА НАТАЛЯ ГЕННАДІЇВНА

УДК 378.046.4+373.51

**ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ УЧИТЕЛІВ
ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
У ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ОСВІТІ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Одеса – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Ковтун Олена Віталіївна,
Національний авіаційний університет,
завідувач кафедри іноземної філології.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Марусинець Мар'яна Михайлівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри психології і педагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент
Павелків Катерина Миколаївна,
Рівненський державний гуманітарний
університет,
доцент кафедри іноземних мов.

Захист дисертації відбудеться «26» квітня 2019 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.01 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65029, м. Одеса, вул. Ніщинського, 1.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці й на офіційному сайті Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розіслано «26» березня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. А. Княжева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Інститут освіти в сучасній Україні характеризується низкою стратегічних перетворень, особливе місце серед яких належить реформі загальної середньої освіти «Нова українська школа». Ключовим складником «формули нової школи» є вмотивований і кваліфікований учитель, який зможе стати агентом змін, має свободу творчості й розвивається професійно. Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Концепція розвитку педагогічної освіти України, Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, а також документи міжнародних організацій, зокрема «Вчителі для шкіл майбутнього» (Teachers for Tomorrow's Schools) Організації економічного співробітництва і розвитку / ЮНЕСКО, «Навчання впродовж життя в умовах нової економіки» (Life long Learning in the Global Knowledge Economy) Світового банку, «Залучення, розвиток і збереження ефективних учителів» (Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers) Організації економічного співробітництва і розвитку націлюють на досягнення високої якості професійної підготовки вчителів, забезпечення їхнього саморозвитку і самоосвіти впродовж життя, здатності до конструктивного переосмислення і перетворення власного досвіду, що неможливо без успішного перебігу рефлексії.

Особливого значення педагогічна рефлексія набуває для професійної діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей, оскільки саме ці педагоги насамперед покликані «олюднювати» освітній процес, актуалізувати процеси самопізнання та самореалізації особистості учнів, формувати у них «нелінійний» гуманітарний стиль мислення, вчити толерантного полілогічного спілкування, формувати морально-етичну та соціальну позицію учнів. У зв'язку із цим педагогічна рефлексія для вчителів гуманітарних спеціальностей виступає: чинником продуктивності розумової діяльності; знаряддям, що допомагає «увійти» в хід рішення завдання учнем, осмислити його, «зняти» зміст і в разі потреби внести необхідні корекції або стимулювати новий напрям вирішення; процесом осмислення і переосмислення стереотипів досвіду, що є необхідною передумовою для виникнення інновацій; гарантом позитивних міжособистісних контактів; чинником взаєморозуміння та узгодженості дій в умовах спільної з учнями і колегами діяльності; стимулом процесів самосвідомості, збагачення Я-концепції, важливим чинником особистісного самовдосконалення. Відсутність чи недостатня сформованість педагогічної рефлексії робить учителя гуманітарних спеціальностей повністю залежним від зовнішніх чинників – стимулів, обставин, впливів, перетворює його на функціонера і виконавця чужої волі, а його діяльність на процедуру. Натомість спостереження за освітньою практикою свідчать, що рефлексія вчителів гуманітарних спеціальностей найчастіше носить стихійний і фрагментарний характер, спрямована на самоаналіз і самоконтроль педагогом переважно тих дій, які пов'язані із забезпеченням змістового й операційного боків уроку та інших форм організації освітнього процесу. Значно рідше педагоги рефлексують стратегію і тактику взаємодії, спілкування і відносини з учнями. мотиви своєї поведінки, вектор власного професійного розвитку, тенденції гуманітарного розвитку учнів. Важливої ролі в подоланні цих негативних тенденцій набуває післядипломна педагогічна освіта, зорієнтована на професійне вдосконалення вчителів гуманітарних спеціальностей.

Педагогічна рефлексія покликана стати системотвірним особистісно зорієнтованим компонентом сучасної парадигми післядипломної педагогічної

освіти, що ґрунтується на ідеях неперервності, гуманізації, демократизації, випередження та проєктивності, особистісно зорієнтованого та акмеологічного підходів (З. Возгова, А. Зубко, Н. Клокар, В. Кремень, С. Крисюк, А. Кузьмінський, В. Метаєва, В. Олійник, В. Примакова, В. Пуцов, В. Химинець та ін.).

Учені (І. Бех, А. Бізяєва, А. Богуш, Б. Вульф, Н. Деньга, М. Келлі, Ю. Кулюткін, М. Марусинець, В. Метаєва, К. Павелків, Н. Сас, В. Семиченко, І. Стеценко, Г. Сухобська, П. Щедровицький та ін.) підкреслюють роль рефлексії як педагогічної категорії, описують її як професійну здатність, пов'язують із професійною компетентністю, багатоаспектно досліджують роль рефлексії в успішній діяльності педагогів. Зазначають, що конструктивна рефлексія передбачає усвідомлення вчителем своїх особистісних якостей у зв'язку з професією, етапів професійного шляху, педагогічного досвіду в цілому, своїх «ціннісних переживань» і труднощів у роботі, себе як суб'єкта педагогічної діяльності і суб'єкта розвитку.

Натомість теоретичний аналіз наукової літератури (В. Берека, Л. Гончаренко, Л. Даниленко, М. Марусинець, Т. Палько, Н. Протасова, В. Пуцов, В. Швидун та ін.) і практики професійного вдосконалення вчителів гуманітарних спеціальностей свідчить про те, що післядипломна педагогічна освіта звертається здебільшого до вдосконалення фахових знань і вмінь педагогів гуманітарних спеціальностей, недостатньо стимулюються творча активність фахівців, самопізнання й самовдосконалення, що ґрунтуються на процесах рефлексії. Таку ситуацію пов'язуємо як з певною інертністю системи післядипломної педагогічної освіти, так і недостатньою розробленістю теорії і методики формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей в умовах неперервної освіти. Зазначене породжує низку **суперечностей** між:

- потребами держави в компетентних учителях, здатних до безперервного професійного вдосконалення, та недостатньою спрямованістю системи післядипломної освіти на піднесення педагогічної рефлексії як засобу професійного саморозвитку;
- зростаючою вагомістю усвідомлення вчителями гуманітарних дисциплін необхідності розвитку власної педагогічної рефлексії та нерозробленістю науково-методичних засад і відповідного методичного супроводу процесу формування в них умінь рефлексивної професійної діяльності.

Отже, актуальність досліджуваної проблеми, її недостатня теоретико-методична і практична розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до теми «Формування професійної мобільності фахівців соціально-педагогічної сфери в системі багатоступеневої підготовки» (№ 0108U003295), що входить до тематичного плану науково-дослідних робіт Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Тему дисертації затверджено вченою радою Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 10 від 25 травня 2016 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології при НАПН України (протокол № 5 від 14 червня 2016 року).

Мета дослідження – науково обґрунтувати та апробувати педагогічні умови формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті.

Завдання дослідження:

1. Науково обґрунтувати сутність і структуру феномена «педагогічна рефлексія вчителів гуманітарних спеціальностей», уточнити поняття «рефлексія», «професійна рефлексія».

2. Виявити критерії, показники, схарактеризувати рівні сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей.

3. Визначити й обґрунтувати педагогічні умови формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті.

4. Розробити та експериментально апробувати модель і методику формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті.

Об'єкт дослідження – післядипломна педагогічна освіта вчителів гуманітарних спеціальностей.

Предмет дослідження – зміст і методика формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що процес формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті буде ефективним, якщо реалізувати такі педагогічні умови: зорієнтованість змісту післядипломної освіти на цілеспрямовану актуалізацію педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей; організація рефлексивного освітнього середовища в системі післядипломної освіти; впровадження активних рефлексивно-діяльнісних технологій навчання у курсовий і міжкурсний періоди; забезпечення домінантної ролі рефлексивного практикуму у формуванні педагогічної рефлексії учителів гуманітарних дисциплін у післядипломній освіті.

Для вирішення мети і завдань наукового дослідження було використано комплекс загальнонаукових і спеціальних **методів**: *теоретичних* – для вивчення теоретичних засад дослідження, визначення категорійно-понятійного апарату, узагальнення теоретичних та експериментальних даних, їх класифікації, інтерпретації, конкретизації та синтезу; метод порівняльного аналізу – для зіставлення різних теоретичних підходів учених до досліджуваної проблеми і визначення напрямів дослідження; логіко-системний – для визначення й обґрунтування педагогічних умов формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті; метод теоретичного моделювання – для розроблення експериментальної моделі; *емпіричних*: (педагогічне спостереження, анкетування, тестування, інтерв'ювання) – з метою виявлення рівнів сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей; *педагогічний експеримент* (констатувальний і формувальний етапи) – для перевірки дієвості моделі і методики формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті; *статистичних* (X^2 -критерій Пірсона і λ -критерій Колмогорова-Смірнова) – для статистичної обробки одержаних результатів і встановлення кількісних і якісних залежностей між явищами та процесами; *графічних* – для наочного ілюстрування і порівняння результатів експериментальної роботи.

Базою дослідження були Комунальний заклад вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Ізмаїльський державний гуманітарний університет. В експерименті взяли участь учителі гуманітарних спеціальностей, залучені до післядипломної освіти (220 осіб), викладачі закладів післядипломної освіти.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* визначено й науково обґрунтовано сутність феномена «педагогічна рефлексія учителів гуманітарних спеціальностей», його структуру (особистісний, інтелектуальний, діяльнісний, міжособистісний компоненти); критерії (мотиваційно-ціннісний, пізнавальний, операціональний, організаційний) і відповідні показники; *схарактеризовано* рівні сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей (достатній, задовільний, низький); *визначено й обґрунтовано* педагогічні умови формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті (зорієнтованість змісту післядипломної освіти на цілеспрямовану актуалізацію педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей; організація рефлексивного освітнього середовища в системі післядипломної освіти; впровадження активних рефлексивно-діяльнісних технологій навчання у курсовий і міжкурсний періоди; забезпечення домінантної ролі рефлексивного практикуму у формуванні педагогічної рефлексії учителів гуманітарних дисциплін у післядипломній освіті); *розроблено* модель формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. *Уточнено* поняття «рефлексія», «професійна рефлексія». *Подальшого розвитку* набула методика післядипломної освіти вчителів гуманітарних спеціальностей.

Практична значущість дослідження полягає в розробленні й упровадженні діагностувального інструментарію та експериментальної методики формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті; розробленні програмного та навчально-методичного забезпечення інтегративного спецкурсу «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей», інструктивно-методичних матеріалів для проведення рефлексивних студій і тренінгів, комплексу рефлексивних завдань для лекційних і практичних занять, системи рефлексивних вправ та ігор, завдань для самостійної роботи. Результати дослідження можуть бути використані у практиці післядипломної освіти вчителів гуманітарних спеціальностей, у системі вищої педагогічної освіти, у процесі розроблення програм і навчально-методичних матеріалів з проблем формування професійної рефлексії.

Упровадження результатів дослідження відбувалось у Комунальному закладі вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» (довідка про впровадження № 611 від 28.08.2018 р.), Ізмаїльському державному гуманітарному університеті (довідка про впровадження № 1-7/823 від 12.12.2018 р.), Криворізькому державному педагогічному університеті (довідка про впровадження № 09/1-360/3 від 31.08.2018 р.), Комунальному закладі вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» (довідка про впровадження № 547 від 05.09.2018 р.), Миколаївському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (довідка про впровадження № 1381/1/17-12 від 17.09.2018 р.), Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (довідка про впровадження № 01-16/770/1 від 23.08.2018 р.),

Достовірність одержаних результатів дослідження забезпечена ґрунтовністю вихідних теоретико-методичних позицій; застосуванням комплексу методів дослідження, адекватних його об'єкту, меті, завданням і логіці; тривалим характером та можливістю повторення дослідно-експериментальної роботи; репрезентативністю обсягу вибірок і статистичною значущістю експериментальних даних; контрольним зіставленням одержаних результатів із масовим педагогічним досвідом.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки і результати дослідження висвітлено у виступах автора й обговорено на: міжнародному конгресі «Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі» (Одеса, 2017 р.), міжнародних «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine» (Sandomierz, Польща, 2017 р.), «Нові концепції викладання у світлі інноваційних досягнень європейської дидактики вищої школи» (Київ, 2017 р.), «Идеи. Поиски. Решения» (Мінськ, Білорусь, 2017 р.), «Подолання мовних та комунікативних бар'єрів: освіта, наука, культура» (Київ, 2017 р.), «Психологія і педагогіка: актуальні питання» (Харків, 2018 р.), «Актуальні проблеми вищої професійної освіти України» (Київ, 2018 р.), «World science news» (Морисвіль, США, 2018 р.), «Сучасний вимір психології та педагогіки» (Львів, 2018 р.) науково-практичних конференціях.

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 17 одноосібних наукових працях, серед яких: 7 статей у фахових виданнях України (з них 1 – у виданні, що внесене до наукометричної бази Web of Science), 1 – у зарубіжному науковому періодичному виданні (Австрія), 9 – апробаційного характеру.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (280 найменувань, із них 29 – іноземними мовами), 13 додатків на 75 сторінках. Основний зміст дисертації викладено на 198 сторінках. Робота містить 13 таблиць, 3 рисунки, що обіймають 6 самостійних сторінок. Загальний обсяг дисертації – 320 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотезу і завдання дослідження, схарактеризовано методи роботи, висвітлено наукову новизну, практичну значущість, подано відомості про апробацію й упровадження результатів наукового пошуку, структуру дисертаційної роботи.

У першому розділі «**Теоретичні засади формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті**» розкрито категорійно-понятійний апарат дослідження, розглянуто генезу наукових уявлень щодо педагогічної рефлексії, визначено методологічні орієнтири формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей, з позицій рефлексивної парадигми проаналізовано професійну підготовку вчителів гуманітарних спеціальностей в умовах післядипломної освіти, розкрито зміст і структуру педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей.

Готовність освіти відповісти на виклики, пов'язані з необхідністю формування нового типу мислення, в якому переважали б ціннісні орієнтири нової свідомості, нового розуміння людиною свого місця в суспільстві і світі, безпосередньо пов'язана з проблемою створення нових освітніх моделей в особистісній парадигмі освіти, розробкою механізмів діяльності та мислення на основі однієї з дефініцій сучасної освіти – рефлексії. Тракуємо рефлексію як здатність особистості до самоаналізу і самооцінки, як форму теоретичної діяльності людини, що спрямована на осмислення нею власних дій і переконань і є підставою її діяльності. Професійна рефлексія виступає як процес і результат самоаналізу власної діяльності і професійних ситуацій, співвіднесення власних можливостей, дій та особистісних якостей із професійними вимогами.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що рефлексія є міжнауковим феноменом. У контексті філософсько-методологічної проблематики рефлексія трактується як:

здатність розуму і мислення звертатися до себе; як діалектична методологія пізнання; феномен свідомості, виділення людиною себе з довколишнього світу; компонент методологічної культури, здатність до наукового оновлення і критичного осмислення. З позиції психології рефлексія розглядається в контексті розвитку особистості: як функція, що збагачує уявлення про особистість у життєдіяльності людини; як специфічна природа особистісного рівня людської психіки, процес осмислення, переосмислення і перетворення суб'єктом змісту і форм свого досвіду; смислова сфера та механізм утворення особистісної культури.

Трактування сутності феномена «педагогічна рефлексія» у наукових джерелах свідчить, що воно різноаспектне і варіюється відповідно до того, в якій предметній галузі дослідники концентрують коло своїх наукових інтересів (професійне мислення, професійне спілкування, професійна діяльність, професійний досвід особистість професіонала,); які суб'єкти педагогічного процесу розглядаються (педагог, учень і т. ін.). Педагогічну рефлексію трактують як: джерело теоретичного педагогічного знання (М. Захарченко); здатність педагога перебувати в аналітичній позиції до своєї діяльності (А. Богуш, А. Бізяєва, Ю. Кулюткин, І. Стеценко та ін.); пізнання вчителем свого внутрішнього світу, аналіз власних думок, дій, переживань щодо професійної діяльності, усвідомлення того, як його сприймають учні, колеги (М. Дьяченко, Л. Кандилович, А. Маркова, В. Семиченко та ін.); компонент соціально-перцептивних здібностей педагога, що забезпечує процес адекватного сприйняття вчителем своїх учнів (С. Кондратьєва, В. Кривошеев, Н. Кузьміна, А. Реан та ін.), складник сучасного інноваційного навчання (М. Марусинець, В. Метаєва).

Педагогічну рефлексію учителів гуманітарних спеціальностей визначаємо як інтегральне особистісне утворення, механізм професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється у здатності вчителя займати аналітичну позицію до своєї професійної діяльності і себе як її суб'єкта з урахуванням розвивального потенціалу гуманітарних дисциплін. Сутність педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей – процес пізнання педагогом себе як професіонала, свого внутрішнього світу, аналіз власних професійно значущих якостей і знань, самооцінка і коригування власної професійної педагогічної діяльності, встановлення та підтримання міжособистісних стосунків (з учнями, колегами). Специфіка педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей полягає у їхній здатності визначити й осмислити місце і роль предметів гуманітарного циклу в духовному становленні особистості школяра, в розвитку когнітивних, діяльнісних та емоційних складників, у формуванні критичності, креативності, інноваційності мислення, у здатності сформулювати рефлексивне освітнє середовище, в якому б здійснювався саморозвиток особистості школяра на основі гуманітарних дисциплін. Середовищем для реалізації педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей є педагогічна діяльність.

Педагогічна рефлексія вчителів гуманітарних спеціальностей – здатність, яку можливо розвивати, і найбільш ефективно цей розвиток відбувається в умовах спеціально організованої діяльності, зокрема в післядипломній освіті. Рефлексивний підхід до аналізу післядипломної освіти вчителів гуманітарних спеціальностей дозволив виокремити як позитивні, так і негативні її аспекти. В Україні склалась і функціонує система післядипломної педагогічної освіти вчителів, що є чітко структурованою; відкритою до модернізації та інтенсифікації професійного розвитку педагогічних фахівців; спрямованою на неперервний пошук шляхів оптимізації

діяльності середньої школи і післядипломної освіти вчителів гуманітарних спеціальностей; зорієнтованою на вдосконалення змісту післядипломної освіти вчителів гуманітарних спеціальностей, поступову трансформацію й урізноманітнення організаційних форм і методів підвищення їхньої кваліфікації відповідно до специфіки професійної діяльності тощо. Водночас було з'ясовано, що проблема формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей попри свою актуальність ще не знайшла вирішення в післядипломній освіті ні на методологічному, ні на змістово-процесуальному рівнях.

Зважаючи на специфіку професійної діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей і їхніх професійно значущих якостей (відкритість до нестандартного мислення учнів, уміння приймати різні суперечливі думки, бути толерантними та неупередженими; зорієнтованість на пізнання особистості учня, його внутрішнього світу й індивідуальних здібностей; особлива вага комунікативних та інтерактивних умінь; емоційна культура; здатність до встановлення контакту і розвитку комунікабельності тощо), було виокремлено й обґрунтовано такі компоненти педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей: особистісний, інтелектуальний, діяльнісний, міжособистісний. Особистісний компонент педагогічної рефлексії учителя гуманітарних спеціальностей відображає його схильність до рефлексування (прагнення самопізнання; здатність до оволодіння власними психоемоційними станами і поведінкою; здатність до саморегуляції і самоактуалізації) та спрямовує вчителя на застосування всіх відомих знань, способів і засобів розвитку власної професійної рефлексії; виявлення наполегливості, залучення наявних вольових ресурсів у розвитку педагогічної рефлексії. Інтелектуальний компонент пов'язаний з усвідомленням учителем власних інтелектуальних якостей, визначенням підстав діяльності, оцінкою власної позиції, вмінням прогнозувати подальший перебіг дій, вмінням повертатися назад й оцінювати правильність обраного плану. Діяльнісний компонент полягає у прагненні вчителя зрозуміти сутність педагогічних явищ і процесів, усвідомити закономірності перебігу педагогічної діяльності, в умінні спланувати, організувати, правильно оцінити і вчасно скоригувати свою роботу. Міжособистісний компонент визначає здатність до комунікації, взаємодії і співпраці, спроможність впливати на учнів і колег, прагнення й уміння подивитися на себе очима інших людей, оцінити себе з погляду інших, вміння «стати на місце іншого», прояв емпатії, розуміння причин дій іншого суб'єкта в процесі взаємодії, аналіз прожитих ситуацій і врахування дій інших у своїх поведінкових стратегіях.

У другому розділі **«Критеріальний підхід до формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті»** визначено критерії, показники. Схарактеризовано рівні і досліджено стан сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей на початковому етапі дослідження, визначено педагогічні умови формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті.

Критеріями і показниками сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей було обрано: мотиваційно-ціннісний (показники: мотивація вчителя гуманітарних спеціальностей до професійної діяльності; розвиненість загальної рефлексивності вчителя гуманітарних спеціальностей; готовність учителя гуманітарних спеціальностей до саморозвитку; наявність у вчителя гуманітарних спеціальностей професійно значущих якостей); пізнавальний (показники:

знання гуманітарних дисциплін і методик їх навчання; розуміння вчителем гуманітарних спеціальностей сутності і структури понять «рефлексія», «педагогічна рефлексія»; обізнаність учителя гуманітарних спеціальностей із методиками діагностики та розвитку педагогічної рефлексії); операціональний (показники: застосування вчителем гуманітарних спеціальностей типових рефлексивних операцій і дій у професійній діяльності; наявність у вчителя гуманітарних спеціальностей рефлексивних умінь професійної діяльності; володіння вчителем гуманітарних спеціальностей інноваційними педагогічними технологіями; володіння вчителем гуманітарних спеціальностей технологіями розвитку рефлексії учнів); організаційний (показники: наявність у вчителя гуманітарних спеціальностей умінь соціально-перцептивної рефлексії; наявність у вчителя гуманітарних спеціальностей умінь кооперативної рефлексії; наявність у вчителя гуманітарних спеціальностей умінь комунікативної рефлексії (рефлексії педагогічного спілкування)).

Умовно було визначено такі рівні сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей: достатній, задовільний і низький.

Достатній рівень сформованості педагогічної рефлексії характерний для вчителів гуманітарних спеціальностей із позитивною внутрішньою мотивацією професійної діяльності. У вчителів гуманітарних спеціальностей цього рівня виражена готовність до саморозвитку, вони володіють такими професійно значущими якостями, як працездатність, упевненість у собі, здатність до самоорганізації, уважність, допитливість, творчий інтерес, що визначають їхню схильність до рефлексування. Такі вчителі володіють системними знаннями гуманітарних дисциплін, обізнані у методиках їх навчання, які ефективно впроваджують в освітній процес, розуміють сутність і структуру понять «рефлексія», «педагогічна рефлексія»; демонструють обізнаність із методиками діагностики та розвитку педагогічної рефлексії. Вчителі гуманітарних спеціальностей цього рівня застосовують типові рефлексивні операції і дії у професійній діяльності, а також володіють рефлексивними вміннями педагогічної діяльності і технологіями розвитку рефлексії учнів. У своїй діяльності вони застосовують інноваційні педагогічні технології, володіють вміннями соціально-перцептивної, кооперативної і комунікативної рефлексії.

Задовільний рівень сформованості педагогічної рефлексії притаманний учителям гуманітарних спеціальностей, у яких переважає позитивна внутрішня і зовнішня мотивація професійної діяльності. Для вчителів гуманітарних спеціальностей цього рівня загалом характерна готовність до саморозвитку, проте вони лише періодично вдаються до практичних дій, спрямованих на їхнє особистісне і професійне зростання. Вчителі здебільшого володіють професійно значущими якостями (працездатністю, впевненістю в собі, здатністю до самоорганізації, допитливістю, творчим інтересом), проте є досить імпульсивними, що знижує їхню загальну схильність до рефлексування. Такі вчителі володіють предметними знаннями, обізнані в методиках навчання гуманітарних дисциплін, проте не завжди ефективно впроваджують їх в освітній процес; здебільшого розуміють сутність і структуру понять «рефлексія», «педагогічна рефлексія»; демонструють певну обізнаність із методиками діагностики та розвитку педагогічної рефлексії. Учителі гуманітарних спеціальностей цього рівня застосовують типові рефлексивні операції і дії у професійній діяльності, проте володіють лише окремими рефлексивними вміннями педагогічної діяльності і технологіями розвитку рефлексії учнів. У своїй діяльності вони лише періодично застосовують інноваційні

педагогічні технології, їхнє володіння соціально-перцептивною, кооперативною і комунікативною рефлексією потребує вдосконалення.

Низький рівень сформованості педагогічної рефлексії характерний для вчителів гуманітарних спеціальностей, у яких переважає зовнішня (позитивна і негативна) мотивація професійної діяльності. Вчителям гуманітарних спеціальностей цього рівня майже не властива готовність до саморозвитку, вони лише епізодично вдаються до практичних дій, спрямованих на їхнє особистісне і професійне зростання. Вчителі володіють лише окремими професійно значущими якостями, натомість вони є імпульсивними, що значно знижує їхню загальну схильність до рефлексування. Такі вчителі здебільшого володіють предметними знаннями, проте недостатньо обізнані у методиках навчання гуманітарних дисциплін, не вміють ефективно впроваджувати їх в освітній процес. Вони лише поверхово розуміють сутність і структуру понять «рефлексія», «педагогічна рефлексія»; не обізнані з методиками діагностики та розвитку педагогічної рефлексії. Вчителі гуманітарних спеціальностей цього рівня несистемно застосовують типові рефлексивні операції і дії у професійній діяльності, володіють лише окремими рефлексивними вміннями педагогічної діяльності, практично не володіють технологіями розвитку рефлексії учнів. У своїй діяльності вони майже не застосовують інноваційні педагогічні технології, їхнє володіння соціально-перцептивною, кооперативною і комунікативною рефлексією потребує значного вдосконалення.

Для оцінки рівнів сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей було застосовано розроблені автором діагностувальні методики: тестові завдання («Рефлексія як загальнонауковий і педагогічний феномен»), завдання із виявлення самооцінки («Застосування типових рефлексивних операцій і дій у професійній діяльності»), «Тест самооцінки методологічної культури вчителя гуманітарних спеціальностей», «Карта оцінки та самооцінки здібностей учителя до творчої та інноваційної діяльності»), творчі діагностувальні завдання («Розроблення фрагмента уроку», «Рефлексивний аналіз відвіданого уроку», «Проектування картотеки діагностувальних методик із виявлення рівня педагогічної рефлексії, рефлексивних якостей і вмінь», «Складання картотеки методик і завдань для розвитку педагогічної рефлексії», «Проектування картки розвитку рефлексії учнів», «Спостереження за класом»); модифіковані автором тести: «Імпульсивність» (за А. Бізяєвою); оцінки педагогічної рефлексії (за Н. Веригіною), діагностики комунікативних та організаторських здібностей (за В. Синявським і Б. Федоришиним), визначення рівня рефлексії міжособистісної взаємодії (за Т. Пушкар); а також психологічні тести: «Мотивація професійної діяльності» (методика К. Замфір у модифікації А. Реана), «Готовність до саморозвитку» (Т. Ратанова, Н. Шляхта); на визначення самооцінки рівня онтогенетичної рефлексії (М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов); на оцінку самоконтролю у спілкуванні (М. Снайдер) і тестові методики: діагностики рівня розвитку рефлексивності (А. Карпов); визначення рефлексивності мислення (О. Анісімов). До констатувального експерименту було залучено 220 учителів гуманітарних спеціальностей, які були охоплені післядипломною освітою, 110 з них склали експериментальну і 110 – контрольну групи.

За результатами констатувального експерименту було визначено рівні сформованості педагогічної рефлексії у вчителів гуманітарних спеціальностей: на низькому рівні перебувало 29,1 % учителів ЕГ і 27,3 % – КГ; на задовільному рівні –

52,7 % – ЕГ і 54,5 % – КГ; на достатньому рівні – по 18,2 % учителів в ЕГ і КГ. Отримані дані актуалізували потребу цілеспрямованої роботи щодо формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті.

Було визначено й обґрунтовано педагогічні умови формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті (зорієнтованість змісту післядипломної освіти на цілеспрямовану актуалізацію педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей; організація рефлексивного освітнього середовища в системі післядипломної освіти; впровадження активних рефлексивно-діяльнісних технологій навчання у курсовий і міжкурсний періоди; забезпечення домінантної ролі рефлексивного практикуму у формуванні педагогічної рефлексії учителів гуманітарних дисциплін у післядипломній освіті).

У третьому розділі **«Експериментальне дослідження формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті»** представлено розроблену й апробовану модель формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, подано результати формувального етапу експерименту.

Експериментальному освітньому процесу передувала пропедевтичний етап, що мав за мету оновлення змістового наповнення післядипломної педагогічної освіти з позицій рефлексивної парадигми, забезпечення інтегративного підходу до освітнього процесу, розроблення навчально-методичного супроводу освітнього процесу, проведення методологічного семінару з викладачами, які були задіяні в експерименті. Впродовж семінару наголошували на тому, що на викладачів (андрагогів) закладів післядипломної освіти покладена важлива соціально-посередницька функція з організації зв'язку між цінностями і потребами вчителя (дорослої сформованої людини) і сучасного соціуму. У зв'язку із цим прагнули, щоб стиль взаємодії слухачів з андрагогом носив характер партнерського, за якого андрагог виступав не лише в ролі транслятора інформації, а й у ролі консультанта, фасилітатора, співавтора.

Для забезпечення міждисциплінарного зв'язку освітніх модулів психолого-педагогічного і методичного характеру було проаналізовано і скоректовано їх програмний зміст у напрямі формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей. Також було розроблено інтегративний спецкурс «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей» і відповідну програму.

Рефлексивний практикум у післядипломній педагогічній освіті трактуємо як метод активного навчання, що дає можливість учителю усвідомити, пізнати та оцінити себе як професіонала, а також сформувані вміння здійснення педагогічної рефлексії шляхом виконання системи спеціально дібраних навчальних завдань. Рефлексивний практикум базувався на використанні інтенсивних методів навчання та створенні акмеологічних умов: наявність одного проблемного поля, співвіднесення його з актуалізованим професійним досвідом учасників, зняття міжособистісних бар'єрів при організації колективної мисленнєвої діяльності, організація рефлексивного середовища, особистісна включеність учасників у процес мислення і діяльності. Застосування цієї методики, окрім збільшення частки предметної професійної компетентності, вираженої в обсязі конкретних знань і навичок у професійній галузі, забезпечувало розвиток умінь постановки і вирішення проблем, здатність до колективної взаємодії та подолання конфліктних ситуацій, збагачувало професійний і особистісний досвід. Спеціально організований рефлексивний

практикум допомагав «розхитати», «пом'якшити» сформовані у вчителів гуманітарних спеціальностей негативні педагогічні еталони, настанови, стереотипи, давав можливість «зробити крок» у напрямі рефлексування власних педагогічних виявів.

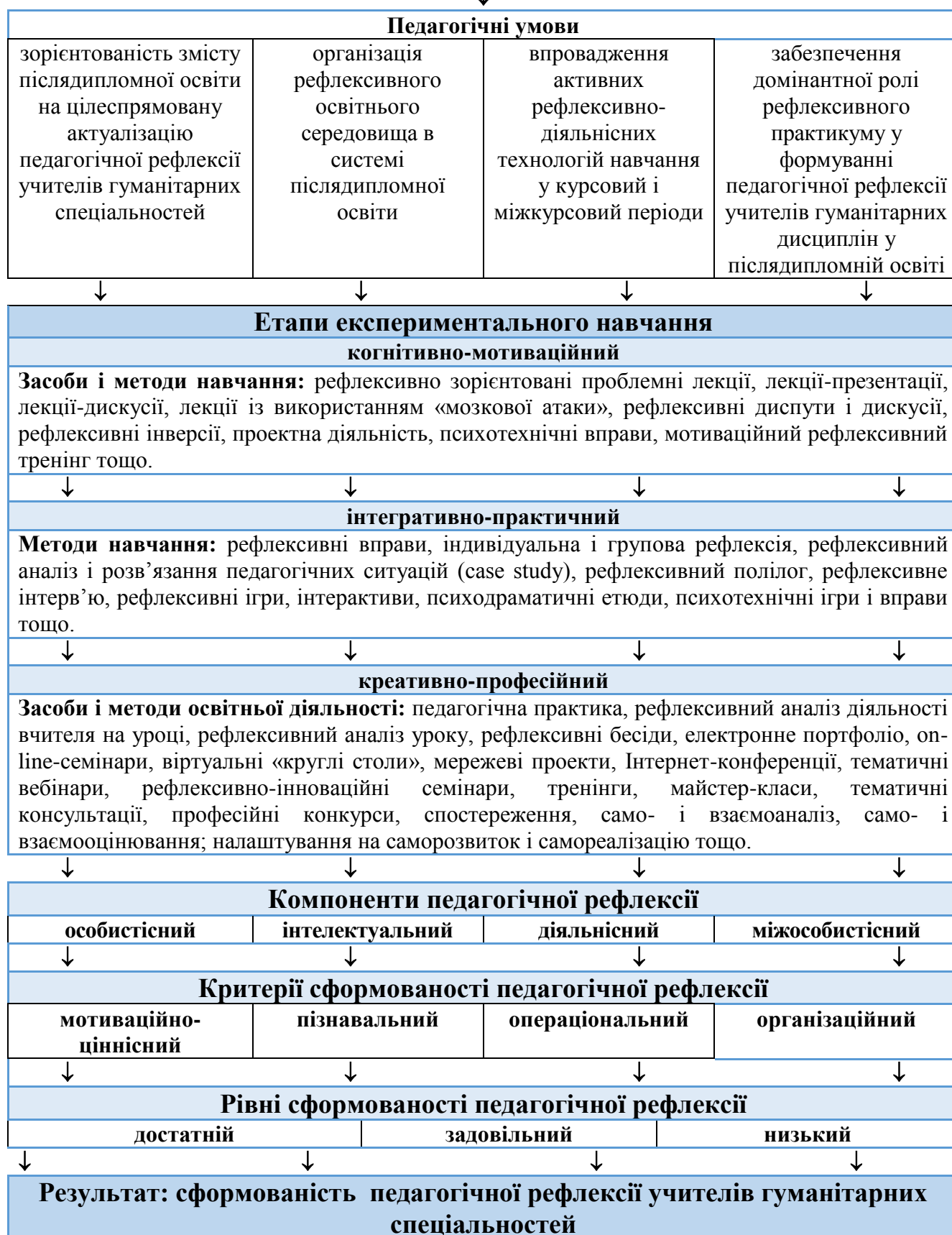
Основні завдання «Рефлексивного практикуму для вчителів гуманітарних спеціальностей» полягали в такому: озброєння вчителів системою знань про сутність понять «рефлексивність» і «рефлексія», зміст і структуру поняття «педагогічна рефлексія»; усвідомлення вчителями особистісних особливостей і можливостей; розвиток уявлень про себе як про суб'єкта освітнього процесу; формування і відпрацювання вмінь педагогічної рефлексії; зміцнення особистісної і професійної самооцінки вчителя. Основним методом навчання, якого добігали в процесі реалізації «Рефлексивного практикуму», був рефлексивний метод. Характер взаємодії суб'єктів навчання при рефлексивному методі був дискусійним. Теоретичний блок рефлексивного практикуму було спрямовано на озброєння вчителів гуманітарних спеціальностей знаннями щодо категорійного апарату рефлексії як психологічного і педагогічного феномена. Практичний блок охоплював ситуації активної взаємодії учасників, аналіз педагогічних ситуацій, рефлексивні діалоги і полілоги, інтерактиви, групову рефлексію, ігри, психотехніки з оволодіння педагогічною рефлексією, що сприяли актуалізації потреб і можливостей учителів гуманітарних спеціальностей в особистісному і професійному саморозвитку.

У процесі розроблення експериментальної методики було визначено форми організації освітньої діяльності з метою формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. Дійшли думки, що експериментальне навчання вчителів гуманітарних спеціальностей необхідно здійснювати в умовах очного (курсowego) та дистанційного навчання. У курсовий період у закладі післядипломної педагогічної освіти освітню діяльність реалізовували в індивідуальних, групових і колективних формах, в аудиторній і позааудиторній (під час відвідування вчителями занять у гімназіях і школах) діяльності. При цьому домінували колективні форми освітньої діяльності, коли у вчителя відбувалося зіставлення себе, своїх очікувань і запитів, суб'єктивних переваг із колективним баченням тієї або тієї проблеми. Як результат, «індивідуальне її бачення, народжуючись на тлі загального, збагачувало це загальне ще одним людським варіантом картини світу» (В. Подобед, А. Марон), сприяло формуванню як особистісної, так і міжособистісної рефлексії. По завершенні очного періоду навчання ключовою ставала індивідуальна самостійна робота вчителя, а також індивідуальні та групові форми роботи в дистанційному режимі – on-line-семінари, віртуальні «круглі столи», мережеві проекти, Інтернет-конференції, тематичні вебінари, рефлексивно-інноваційні семінари, тренінги, майстер-класи, професійні конкурси тощо.

Було розроблено модель формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, яка охоплювала такі взаємопов'язані етапи: когнітивно-мотиваційний, інтегративно-практичний, креативно-професійний (див. рис.).

Метою першого – *когнітивно-мотиваційного* – етапу було забезпечення позитивної мотивації учителів гуманітарних спеціальностей до роботи з формування педагогічної рефлексії у післядипломній освіті; озброєння вчителів системою знань про сутність понять «рефлексивність» і «рефлексія», зміст і структуру поняття «педагогічна рефлексія», ознайомлення з методиками діагностики і розвитку

Мета: сформувати педагогічну рефлексію учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті

Рис. Модель формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті

педагогічної рефлексії, актуалізація знань з гуманітарних дисциплін і методик їх навчання. Формами навчання виступили: індивідуальні, групові і колективні форми навчання в межах освітніх модулів психолого-педагогічного і методичного циклів із забезпеченням їх програмно-методичного супроводу («Психолого-педагогічні засади освітнього процесу в сучасних умовах», «Навчання впродовж життя як пріоритетний напрям розвитку освіти України», «Проблеми вдосконалення освітнього процесу відповідно до документів з реформування системи освіти України», «Розвиток навичок критичного мислення учнів», «Форми організації проблемного навчання як засобу формування пізнавальних і творчих здібностей учнів», «Використання інтерактивних стратегій при навчанні іншомовної лексики та граматики» тощо) та інтегративного спецкурсу «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей». Засоби і методи навчання: рефлексивно зорієнтовані проблемні лекції, лекції-презентації, лекції-дискусії, лекції із використанням «мозкової атаки» («Рефлексивна парадигма шкільної освіти: філософський і технологічний складники», «Нова українська школа» і методика викладання іноземних мов», «Поняття «педагогічна рефлексія» або хто такий рефлексивний учитель?»), рефлексивні диспути і дискусії («Мотивація у педагогічній діяльності: рефлексивний підхід», «Стереотипи педагогічної діяльності»), рефлексивна інверсія («Хто такий переможець?»), проектна діяльність («Розвиток рефлексивних умінь учнів: теорія і практика», «Я і мій професійний імідж»), рефлексивні вправи («Мотивуй іншого», «Хто Я?», «Обмін», «Професійне Я» у променях сонця», «Чотири фрази»), психотехнічні вправи («Я-реальний учитель, Я-ідеальний учитель», «Мої досягнення»), рефлексивні методики («Вихід у рефлексивну позицію», «Який я учитель?», «Техніка розвитку індивідуальності»), рефлексивні прийоми («Схематизація», «Заборона», «Питання собі», «Аукціон недоліків»), мотиваційний рефлексивний тренінг, рефлексивний самоконтроль.

Метою другого – *інтегративно-практичного* – етапу було залучення вчителів гуманітарних спеціальностей до активної професійно-спрямованої рефлексивної діяльності, здійснюваної на основі інтегративного спецкурсу «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей», який передбачав формування вмінь рефлексивної діяльності як засобу особистісного та професійного розвитку (здійснення рефлексивного аналізу «на предмет», «на учня»; застосування типових рефлексивних операцій і дій, володіння технологіями налагодження зворотного зв'язку тощо) відповідно до структури педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей (особистісний, інтелектуальний, діяльнісний, міжособистісний компоненти). Методи навчання: рефлексивні вправи («Я – емоція», «Він – емоція», «Несправедлива образа», «Чи легко правильно слухати?», «Відгадай», «Відчуй іншого», «Фотокартка», «Педагогічний експрес», «Постав себе на місце іншого»), індивідуальна і групова рефлексія («Аналіз проблемної ситуації», «Важкий учень», «Рефлексивне коло запитань»), рефлексивний аналіз і розв'язання педагогічних ситуацій (case study), рефлексивні полілоги та інтерв'ю («Вибір конфліктної ситуації», «Урок»), рефлексивні технології («Рефлексивне коло», «Телеграма», «Анкета-газета»), рефлексивні ігри («Знайди вихід», «Reflexive game»), інтерактиви («Робота в парах», «Акваріум», «Мозкова атака», «Мікрофон»), психодраматичний етюд («Монолог»), психотехнічні ігри і вправи («Тиск», «Відкритість», «Другий план», «Дзеркало», «Поведінка в конфлікті та його розв'язання») тощо.

Метою третього – *креативно-професійного* – етапу було занурення учителів в активну рефлексивну професійну діяльність у період педагогічної практики та в міжкурсовий період у післядипломній освіті; стимулювання творчого застосування сформованих рефлексивних умінь; поглиблення пізнавального інтересу до рефлексивної діяльності шляхом здійснення науково-дослідної діяльності і виступів на конференціях, участі в семінарах, тренінгах, фахових конкурсах, роботі куштових і шкільних методичних об'єднань; стимулювання самостійності в підвищенні рівня педагогічної рефлексії. Засоби і методи освітньої діяльності: педагогічна практика, рефлексивний аналіз діяльності вчителя на уроці, рефлексивні практики («Аналіз проведеного мною уроку», «Рефлексія способів оцінювання», «У мовному таборі»), рефлексивні бесіди («Рефлексивний погляд на проведений урок»), рефлексивні завдання («Рефлексія поведінки вчителя на уроці», «Рефлексія особистісних якостей», «Рефлексія зворотного зв'язку»), курсові роботи, індивідуальні проекти, електронне портфоліо, on-line-семінари, віртуальні «круглі столи» («Рефлексія учителів на різних етапах професійного становлення», «Рефлексія у профілактиці професійної деформації особистості вчителя»), мережеві проекти («Банк завдань і вправ із рефлексивним контекстом»), Інтернет-конференції («Рефлексивна парадигма сучасної шкільної освіти», «Роль педагогічної рефлексії в особистісному і професійному розвитку вчителя гуманітарних спеціальностей»), тематичні вебінари («Проблема дефіциту педагогічної рефлексії», «Рефлексивно-інноваційні методи актуалізації та розвитку педагогічної рефлексії»), рефлексивно-інноваційні семінари («Віртуальне освітнє середовище в навчанні історії», «Хмарні технології і їх дидактичні можливості»), тренінги («Учитель – вічний учень», «Я крокую до майстерності», «Управління конфліктами», «Організація мережевої взаємодії та використання ресурсів Інтернету в освітньому процесі»), майстер-класи («Сучасний формат освітніх презентацій», «Проектна діяльність на уроках історії»), тематичні консультації («Підвищення ефективності власних ресурсів учителя»), професійні конкурси («Учитель року»), спостереження, само- і взаємоаналіз, само- і взаємооцінювання; налаштування на саморозвиток і самореалізацію.

Забезпечувалося комплексне впровадження в експериментальний освітній процес визначених педагогічних умов на всіх етапах експериментальної роботи.

По завершенні формувального етапу експерименту було проведено прикінцеве обстеження, метою якого було виявлення змін у рівнях сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті в експериментальних і контрольних групах. Порівняльні дані початкового і прикінцевого зрізів подано в таблиці.

Таблиця

Порівняльні результати рівнів сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті (початковий і прикінцевий зрізи, %)

Групи	Зрізи	Рівні		
		Достатній	Задовільний	Низький
Експериментальна	початк.	18,2	52,7	29,1
	прикінц.	40,4	53,4	6,2
Контрольна	початк.	18,2	54,5	27,3
	прикінц.	21,8	55	23,2

Як бачимо, по завершенні формувального етапу експерименту відбулися позитивні зміни у рівнях сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. Так, в ЕГ показники достатнього рівня збільшилися на 22,2 % (у КГ – на 3,6 %), задовільного рівня – на 0,7 % (у КГ – на 0,5 %), а низького рівня зменшилися на 22,9 % (у КГ – на 4,1 %). Для перевірки одержаних результатів було використано комплекс статистичних методів (χ^2 -критерій Пірсона і λ -критерій Колмогорова-Смірнова). Згідно з першим було встановлено, що емпіричне значення χ^2 -критерію Пірсона більше за критичне, доведено результативність здійсненого експерименту із ймовірністю 95%. Розрахунок λ -критерію між двома емпіричними даними (за λ -критерієм Колмогорова-Смірнова) засвідчив, що $d_{\text{емп}} > d_{0,01}$. Отже, одержані дані виявилися статистично значущими і свідчать про доцільність реалізації у закладах післядипломної освіти експериментальної методики формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей з упровадженням визначених педагогічних умов.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, що дозволило обґрунтувати і побудувати модель забезпечення цього процесу, визначити та експериментально перевірити педагогічні умови в системі післядипломної педагогічної освіти.

1. У процесі дослідження було з'ясовано, що ключове завдання сучасної післядипломної педагогічної освіти полягає в забезпеченні здатності вчителя до самовдосконалення і саморозвитку на основі рефлексії своєї діяльності. Педагогічну рефлексію учителів гуманітарних спеціальностей визначаємо як інтегральне особистісне утворення, механізм професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється в здатності вчителя займати аналітичну позицію до своєї професійної діяльності і себе як її суб'єкта з урахуванням розвивального потенціалу гуманітарних дисциплін. Сутність педагогічної рефлексії учителя гуманітарних спеціальностей – процес пізнання педагогом себе як професіонала, свого внутрішнього світу, аналіз власних професійно значущих якостей і знань, самооцінка і коригування власної професійної педагогічної діяльності, встановлення та підтримання міжособистісних стосунків (з учнями, колегами). Специфіка педагогічної рефлексії учителя гуманітарних спеціальностей полягає у його здатності визначити й осмислити місце і роль предметів гуманітарного циклу в духовному становленні особистості школяра, в розвитку когнітивних, діяльнісних та емоційних складників, у формуванні критичності, креативності, інноваційності мислення, у здатності сформулювати рефлексивне освітнє середовище, в якому б здійснювався саморозвиток особистості школяра на основі гуманітарних дисциплін. Педагогічна рефлексія вчителів гуманітарних спеціальностей – здатність, яку можливо розвивати, і найбільш ефективно цей розвиток відбувається в умовах спеціально організованої діяльності, зокрема в післядипломній освіті.

2. Зважаючи на специфіку професійної діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей і їхніх професійно значущих якостей (відкритість до нестандартного мислення учнів, уміння приймати різні суперечливі думки, бути толерантними та неупередженими; зорієнтованість на пізнання особистості учня, його внутрішнього світу й індивідуальних здібностей; особлива вага комунікативних та інтерактивних умінь; емоційна культура; здатність до встановлення контакту і розвитку

комунікабельності тощо), було виокремлено й обґрунтовано такі компоненти пелагічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей: особистісний, інтелектуальний, діяльнісний, міжособистісний.

Визначено критерії із відповідними показниками сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей: мотиваційно-ціннісний, пізнавальний, операціональний, організаційний; подано якісні характеристики рівнів сформованості (достатній, задовільний, низький) педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей.

3. Доведено, що формування пелагічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті відбувається ефективно, якщо реалізувати такі педагогічні умови: зорієнтованість змісту післядипломної освіти на цілеспрямовану актуалізацію педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей; організація рефлексивного освітнього середовища в системі післядипломної освіти; впровадження активних рефлексивно-діяльнісних технологій навчання у курсовий і міжкурсний періоди; забезпечення доміантної ролі рефлексивного практикуму у формуванні педагогічної рефлексії учителів гуманітарних дисциплін у післядипломній освіті.

4. За результатами констатувального етапу експерименту розроблено й апробовано модель і експериментальну методикку формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, яка передбачала проведення цілеспрямованої роботи, що відбувалася поетапно (когнітивно-мотиваційний, інтегративно-практичний, креативно-професійний етапи), із комплексним упровадженням визначених педагогічних умов на кожному з етапів експериментального освітнього процесу.

Метою когнітивно-мотиваційного етапу було забезпечення позитивної мотивації учителів гуманітарних спеціальностей до роботи з формування педагогічної рефлексії у післядипломній освіті; озброєння вчителів системою знань про сутність понять «рефлексивність» і «рефлексія», зміст і структуру поняття «педагогічна рефлексія», ознайомлення з методиками діагностики і розвитку педагогічної рефлексії, актуалізація знань з гуманітарних дисциплін і методик їх навчання. Метою інтегративно-практичного етапу було залучення вчителів до активної професійно-спрямованої рефлексивної діяльності, здійснюваної на основі інтегративного спецкурсу «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей», який передбачав формування умінь рефлексивної діяльності як засобу їхнього особистісного і професійного розвитку. Метою креативно-професійного етапу було занурення вчителів гуманітарних спеціальностей в активну рефлексивну професійну діяльність у період педагогічної практики та в міжкурсний період у післядипломній освіті; стимулювання творчого застосування сформованих рефлексивних умінь; поглиблення пізнавального інтересу до рефлексивної діяльності шляхом здійснення науково-дослідної діяльності, участі в семінарах, тренінгах, фахових конкурсах, роботі кущових і шкільних методичних об'єднань, стимулювання самостійності в підвищенні рівня педагогічної рефлексії. Формами навчання виступили індивідуальні, групові й колективні форми роботи на заняттях у межах освітніх модулів психолого-педагогічної і методичної підготовки («Психолого-педагогічні засади освітнього процесу в сучасних умовах», «Навчання впродовж життя як пріоритетний напрям розвитку освіти України», «Проблеми вдосконалення освітнього процесу відповідно до документів з реформування системи освіти України», «Розвиток навичок критичного мислення

учнів», «Форми організації проблемного навчання як засобу формування пізнавальних і творчих здібностей учнів», «Використання інтерактивних стратегій при навчанні іншомовної лексики та граматики» тощо), експериментального інтегративного спецкурсу «Рефлексивний практикум для вчителів гуманітарних спеціальностей», педагогічна практика в курсовий і міжкурсний періоди в післядипломній освіті. Провідні методи навчання: рефлексивно зорієнтовані проблемні лекції, лекції-презентації, лекції-дискусії, лекції з використанням «мозкової атаки» рефлексивні диспути, дискусії і полілоги, індивідуальна і групова рефлексія, рефлексивні інверсії та інтерв'ю, проектна діяльність, рефлексивні і психотехнічні вправи, мотиваційний рефлексивний тренінг, рефлексивний аналіз і розв'язання педагогічних ситуацій (case study), інтерактиви, рефлексивні, психодраматичні і психотехнічні ігри, рефлексивний аналіз уроку, ведення електронного портфоліо, on-line-семінари, віртуальні «круглі столи», мережеві проекти, тематичні вебінари, рефлексивно-інноваційні семінари, тренінги, майстер-класи, професійні конкурси, спостереження, само- і взаємоаналіз, само- і взаємооцінювання; налаштування на саморозвиток і самореалізацію.

Встановлено, що впровадження моделі та експериментальної методики формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті дозволило досягти позитивних змін у рівнях сформованості вчителів експериментальної групи порівняно з контрольною. Так, в ЕГ достатній рівень збільшився з 18,2 % до 40,4 %, задовільний – із 52,7 % до 53,4 %, низький зменшився з 29,1 % до 6,2 %. У КГ достатнього рівня досягли 21,8 % учителів (було – 18,2 %), задовільного – 55 % (було – 54,5 %), низький рівень зберігсь у 23,2 % учителів (було – 27,3 %).

Проведене дослідження не висвітлює всіх аспектів проблеми формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей. До перспективних напрямів подальших наукових досліджень віднесено розроблення теоретичних засад, моделі і методики роботи з формування педагогічної рефлексії як основи професійного становлення майбутнього вчителя у процесі фахової підготовки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Сенчина Н. Г. Modern Challenges of the Development of Pedagogical Reflection in Future Teachers of Humanities. *Наука і освіта*. 2017. № 5 / CLVIII. С. 123–127.
2. Сенчина Н. Г. Формування рефлексивної особистості вчителів гуманітарних спеціальностей у педагогічному вимірі К. Д. Ушинського: післядипломна освіта. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Педагогічні науки*. 2017. № 1 (114). С. 95–98.
3. Сенчина Н. Г. Педагогічна рефлексія: генезис, сутність, функції в освітньому процесі. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Педагогічні науки*. 2017. № 5 (118). С. 106–111.
4. Сенчина Н. Г. Професійна підготовка вчителів гуманітарних спеціальностей в умовах післядипломної освіти: рефлексивна парадигма. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія*. 2017. Вип. 2 (11). С. 147–152.
5. Сенчина Н. Г. Зміст та структура педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2018. № 1 (60). С. 300–307.
6. Сенчина Н. Г. Педагогічні умови формування педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія*. 2018. Вип. 1 (12). С. 100–106.

7. Сенчина Н. Г. Модель формування педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки» Херсонського державного університету*. 2018. Вип. LXXXII, Т. 3. С. 184–190.

8. Сенчина Н. Г. Формирование педагогической рефлексии учителей гуманитарных дисциплин в последипломном образовании: межличностный компонент. *The Unity of Science (Austria)*. August, 2018. P. 30–33.

9. Сенчина Н. Г. Учитель гуманитарных дисциплин: структура профессиональной компетентности. *Идеи. Поиски. Решения* : м-лы XI межд. научно-практ. конф. (Минск, 22 ноября 2017 г.). В 7 ч. Ч. 3. Минск : БГУ, 2018. С. 157–162.

10. Сенчина Н. Г. Рефлексивні засади післядипломної педагогічної освіти. *Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine* : Proceedings of International scientific and practical conference (Sandomierz, Poland, 5–6 May 2017). Sandomierz, 2016. P. 126–129.

11. Сенчина Н. Г. Післядипломна підготовка вчителів гуманітарних спеціальностей як складник неперервної педагогічної освіти. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі* : м-ли III міжнар. конгрес (Одеса, 18–21 травня 2017 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 21.

12. Сенчина Н. Г. Сутність і структура професійної педагогічної компетентності. *Нові концепції викладання у світлі інноваційних досягнень європейської дидактики вищої школи* : м-ли Міжнар. наук.-метод. конф. (Київ, 30–31 жовтня 2017 р.). Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 475–478.

13. Сенчина Н. Г. Рефлексивний підхід до організації практичних занять у педагогічному ВНЗ. *Подолання мовних та комунікативних бар'єрів: освіта, наука, культура* : м-ли V міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16–17 листопада 2017 р.). Київ : НАУ, 2017. С. 340–345.

14. Сенчина Н. Г. Рефлексивне і нерефлексивне слухання як педагогічні техніки. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти України* : м-ли VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 березня 2018 р.). Київ : НАУ, 2018. С. 140–141.

15. Сенчина Н. Г. Reflective practice as pedagogical technology in teachers' graduate studies. *World science news* : Proceedings of XVI International scientific conference (Morrisville, 9 березня 2018 р.). Morrisville : Lulu Press, 2018. P. 107–109.

16. Сенчина Н. Г. Рефлексивний тренінг як метод розвитку педагогічної рефлексії вчителя в системі післядипломної освіти. *Психологія і педагогіка: актуальні питання* : м-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 квітня 2018 р.). Харків, 2018. С. 43–47.

17. Сенчина Н. Г. Рефлексивна парадигма шкільної освіти: теорія і практика. *Сучасний вимір психології та педагогіки* : м-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 25–26 травня 2018 р.). Львів, 2018. С. 125–128.

АНОТАЦІЯ

Сенчина Н. Г. Формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», МОН України. – Одеса, 2019.

Дисертаційне дослідження присвячено проблемі формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті. У дисертації вперше визначено й науково обґрунтовано сутність феномена «педагогічна рефлексія учителів гуманітарних спеціальностей» як інтегральне особистісне утворення, механізм професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється в здатності вчителя займати аналітичну позицію до своєї професійної діяльності і себе як її суб'єкта з урахуванням розвивального потенціалу гуманітарних дисциплін. Визначено компоненти педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей (особистісний, інтелектуальний, діяльнісний, міжособистісний); критерії (мотиваційно-ціннісний, пізнавальний, операціональний, організаційний) і відповідні показники; схарактеризовано рівні сформованості педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей (достатній, задовільний, низький). Науково обґрунтовано педагогічні умови, що забезпечують формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті: зорієнтованість змісту післядипломної освіти на цілеспрямовану актуалізацію педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей; організація рефлексивного освітнього середовища в системі післядипломної освіти; впровадження активних рефлексивно-діяльнісних технологій навчання у курсовий і міжкурсний періоди; забезпечення домінантної ролі рефлексивного практикуму у формуванні педагогічної рефлексії учителів гуманітарних дисциплін у післядипломній освіті.

Розроблено й апробовано модель і експериментальну методику формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, яка передбачала проведення цілеспрямованої поетапної роботи (когнітивно-мотиваційний, інтегративно-практичний, креативно-професійний етапи), із комплексним упровадженням визначених педагогічних умов на кожному з етапів експериментального освітнього процесу.

Ключові слова: педагогічна рефлексія, педагогічна рефлексія учителів гуманітарних спеціальностей, педагогічні умови, модель формування педагогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей у післядипломній освіті, рефлексивний практикум.

АННОТАЦІЯ

Сенчина Н. Г. Формирование педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей в последипломном образовании. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», МОН Украины. – Одесса, 2019.

Диссертационное исследование посвящено проблеме формирования педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей в последипломном образовании. В диссертации впервые определена и научно обоснована сущность феномена «педагогическая рефлексия учителей гуманитарных специальностей» как интегральное личностное образование, механизм профессионального самосовершенствования и самоактуализации, проявляющиеся в способности учителя занимать аналитическую позицию к своей профессиональной деятельности и к себе как ее субъекту с учетом развивающего потенциала гуманитарных дисциплин.

Определены компоненты педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей (личностный, интеллектуальный, деятельностный, межличностный), критерии (мотивационно-ценностный, познавательный, операциональный, организационный) и соответствующие показатели; охарактеризованы уровни сформированности педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей (достаточный, удовлетворительный, низкий). Научно обоснованы педагогические условия, обеспечивающие формирование педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей в последипломном образовании: ориентированность содержания последипломного образования на целенаправленную актуализацию педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей; организация рефлексивной образовательной среды в системе последипломного образования; внедрение активных рефлексивно-деятельностных технологий обучения в курсовой и межкурсовой периоды; обеспечение доминантной роли рефлексивного практикума в формировании педагогической рефлексии учителей гуманитарных дисциплин в последипломном образовании.

Разработана и апробирована модель и экспериментальная методика формирования педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей в последипломном образовании, предусматривающая проведение целенаправленной поэтапной работы (когнитивно-мотивационный, интегративно-практический, креативно-профессиональный этапы), с комплексным внедрением педагогических условий на каждом из этапов экспериментального образовательного процесса.

Ключевые слова: педагогическая рефлексия, педагогическая рефлексия учителей гуманитарных специальностей, педагогические условия, модель формирования педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей в последипломном образовании, рефлексивный практикум.

SUMMARY

Senchina N. G. Formation of humanities teachers' pedagogical reflection in postgraduate education. – Manuscript copyright.

PhD thesis in specialty 13.00.04 – Theory and Methods of Professional Education. – State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky”, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Odesa, 2019.

The thesis is dedicated to the problem of formation of humanities teachers' pedagogical reflection in postgraduate education. Pedagogical reflection of humanities teachers is defined as an integral characteristic of the personality, as a mechanism of professional self-improvement and self-actualization, which manifests itself in the ability of the teacher to take analytical position toward his/her professional activity and him/herself as its subject, considering the developing potential of the Humanities. Reflection is an ability that can be shaped and developed, and the most effectively this is achieved in conditions of specially organized activity, in particular in postgraduate education. The specificity of the professional activity of humanities teachers and their professionally relevant qualities (openness to non-standard thinking of students; ability to accept various controversial thoughts, tolerance and impartiality; focus on understanding student's personality, his inner world and individual abilities; importance of communicative and interactive skills; emotional culture; ability to establish contacts and develop communicative skills, etc.) allowed to determine and substantiate the following components of their pedagogical reflection: intellectual, activity-based, personal, and interpersonal. Criteria of the formation

of humanities teachers' pedagogical reflection with corresponding indicators (motivational-value, cognitive, operational, organizational) and qualitative characteristics of the levels of its formation (sufficient, satisfactory and low) were provided.

Pedagogical conditions for the formation of humanities teachers' pedagogical reflection in postgraduate education were determined and substantiated, among them: aiming of the content of postgraduate education at the targeted updating of humanities teachers' pedagogical reflection; organization of the reflexive educational environment; updating of the content of postgraduate pedagogical education and implementation of active reflexivity-based technologies within course and intercourse periods; dominant role of the reflexive practice for the formation of humanities teachers' pedagogical reflection in postgraduate education.

Based on the theoretical research and results of the diagnostic stage of the experiment, the model and experimental methods of humanities teachers' pedagogical reflection in postgraduate education (cognitive-motivational, integrative-practical, creative-professional stages) were developed and tested.

The first – cognitive-motivational – stage was aimed at providing positive motivation of humanities teachers for the formation of pedagogical reflection in postgraduate education; providing teachers with knowledge about concepts "reflexivity" and "reflection", with content and structure of the concept "pedagogical reflection", familiarizing them with methods of diagnosis and development of pedagogical reflection, enriching their knowledge in the Humanities and methods of teaching them. The second – integrative and practical – stage was aimed at attracting teachers to active professionally-oriented reflexive activity, carried out on the basis of the integrative course "Reflective Practice for Teachers of the Humanities", aimed at the formation of reflexive skills. The aim of the third – creative-professional – stage was to immerse teachers into active reflexive professional activity during the period of pedagogical practice and in the intercourse period in postgraduate education; stimulate creative application of the formed reflexive skills; increase humanities teachers' cognitive interest in reflexive activity by carrying out scientific research activities. Methods and means of training: reflexive-oriented problem lectures, lectures-presentations, lectures-discussions, lectures with "brain storm", reflexive disputes and discussions, project activity, reflexive exercises and games, individual and group reflection, reflexive analysis of pedagogical situations (case study), reflexive interviews, interactives, psychodramatic sketches, exercises and games, pedagogical practice, reflexive analysis of teacher's activity at the lesson, reflexive practices, reflexive conversations, electronic portfolio, on-line seminars, virtual roundtable discussions, Internet conferences, thematic webinars, reflexive-innovative seminars, trainings, master classes, thematic consultations, professional contests, self-analysis, self-assessment and mutual evaluation; setting at self-development and self-realization.

It was found out that implementation of the model and methods of formation of humanities teachers' pedagogical reflection in postgraduate education allowed to achieve positive changes in the levels of its formation among the teachers of the experimental group in contrast to the humanities teachers' of the control group.

Key words: pedagogical reflection, humanities teachers' pedagogical reflection, pedagogical conditions, model of formation of humanities teachers' pedagogical reflection, reflective practice.

Підписано до друку 22.03.2019.
Обсяг 0,9 друк. арк. Формат 60x88/16 Зам. № 2909/19.
Наклад 100 прим.

Надруковано у ФОП Бондаренко М.О.
м. Одеса, вул. В.Арнаутська, 60
т. +38 0482 35 79 76

info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.